

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
BÖLÜMÜ**

mm

**Prof. Dr. Mine MENGİ Adına
TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011)
BİLDİRİLERİ**

ADANA-2012

TÜRKÇEDE SEMANTİK VE MORFOLOJİK AÇIDAN CÖMERTLİK KAVRAMI

Öğr. Gör. Pelin EKŞİ
T.C.Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü
peksi@yeditepe.edu.tr

ÖZET: Türkçe tarihi ve çağdaş lehçeleri ve bu lehçelerin içinde yaşayan ağızlarıyla çok geniş bir coğrafyada yüzyıllardır konuşulan bir dil olarak zengin bir kavramlar dünyasına sahiptir. Özellikle soyut örneklerde, tek bir kavram alanını çeşitli derecelerde ifade eden alıntı veya alıntı olmayan sözcük, söz öbeği, deyim, atasözü gibi unsurlar açısından geniş bir yelpazeyle karşılaşmak mümkündür. Bu çalışma günümüz Türkçesinde “*cömertlik*” kavramını anlatmak için kullanılan unsurları tespit etmek ve morfolojik ve semantik açıdan değerlendirmek üzere hazırlanmıştır. Bu değerlendirmede zaman zaman tarihi ve çağdaş lehçelerle de karşılaştırmalar yapılacaktır. Böylece “*cömertlik*” kavramı için bugün kullanılan sözcük, söz öbeği, deyim ve atasözlerini tarihsel ve kültürel bir bağlamda ele almış olacağız.

Anahtar Sözcükler: semantik, morfoloji, kavram alanı, kalıp söz

ABSTRACT: The historical and modern dialects of the Turkish Language, which have been long living in a geographically wide location, enjoys rich semantic and conceptual representations. In particular, it is possible to come across with a wide range of interpretations for abstract notions, especially in the usage of phrases, idioms, proverbs, etc. The study intends to analyse the word formation processes and semantic entities for the concept of “*cömertlik (generosity)*” in contemporary Turkish. This study will also provide a synchronic and diachronic analysis of Turkish dialects. This in return will shed light on the wider contextual, linguistic, and cultural functions and properties of “*cömertlik*” in contemporary Turkish.

Key Words: semantics, morphology, conceptual field, frozen phrases.

1. Giriş

Cömertlik, tüm kültürlerde olumlu bir özellik olarak algılanır. Cömertlik kavram alanında yer alan söz ve söz kalıpları bu algının bir yansımasıdır. Bu çalışma bugün Türkiye’de konuşulan Türkçede cömertlik kavramını anlatmak için hangi sözcüklerin ve ifadelerin kullanıldığını tespit etmeyi ve bunları semantik ve morfolojik açıdan tasnif etmeyi amaçlamaktadır. Yer yer diğer lehçelerle de karşılaştırma yapılacaktır. Ancak Türkçenin diğer kollarıyla ilgili ayrıntılı bir tespit ve tasnif çalışması ayrı bir araştırma konusudur.

Cömertlik kavram alanının Türkiye Türkçesinde nasıl ifade edildiğini değerlendirmeden önce kısaca tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumuna göz atalım.

2. Tarihi Türk Lehçelerinde “Cömertlik”

2.1. Eski Türkçede

akı, eçin-, esirgençsiz, esirgerü

Eski Türk Yazıtları (Orkun, 1987:791)'nda “kerem kılmak” anlamında *eçin-* fiili kayda geçirilmiştir. Uygur Türkçesinde cömert anlamında *esirgençsiz* kullanılmaktadır. Cevval Kaya bu kelimeyi *esirgençsiz* olarak okumuştur. (Caferoğlu, 1968: 56 Kaya, 1994: 484) Ayrıca *esirgerü* “cömertçe” bir zarf olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Clauson bu kelimeyi “inayetli, iğneleyici olmayan” anlamlarıyla vermiştir. (Clauson, 1972: 252b) Uygur Türkçesinde cömert anlamında kullanılan bir diğer kelime *akıdır* (Clauson, 1972:78b; ayrıca *akılık* için bk. 86b).

2.2. Orta Türkçede

akı (sıfat. cömert), akı bol- (cömert olmak), akı er, akılık (isim cömertlik), akılamak (fil. seleklik, cömertlik), cûdî, isr, sehavet, kerim

Kutadgu Bilig’de bu kavram alanında *kerim, akı, akı bol-, akılık* geçmektedir. (Arat, 1979: 241) Ayrıca “kerem kılmak, ihsanda bulunmak” demek olan *açın-* fiili kullanılmıştır. Divan-ı Lugat’it-Türk’de *akı, akılamak, akılık* kelimeleri bulunmaktadır. (Atalay, 1998: c.I, 90, 310; c. III 172). Atebetü’l-Hakayık’ta *akı, akı bol-, akı er, akılık* kelimeleri kullanılmıştır. (Arat 1992: II) Kısasü’l-Enbiyâ’da “cömertlik” anlamında *akı, cûdî* ve *sehavet* birer kez kullanılmıştır (Ata, 1997: 14, 154, 542). Ayrıca *kerim* “cömert” manasıyla da kullanılmıştır. “Bağışta bulunma, cömertçe verme” demek olan *isâr* da 4 yerde geçmektedir (Ata 1997: 329). Bu kelime Nehcü’l Feradis’te de geçer. (Ata, 1998: 187) Nehcü’l Feradis’teki diğer kelimeler şunlardır: *cûd “cömertlik el açıklığı”, cûmerd, cûmerdlik, isâr kıl-, kerim* (Ata, 1998: 96, 187, 221). Mu’inü’l-Mürid’de de *akı* kelimesine iki yerde rastlanmaktadır (Toparlı, 1988: 88).

2.3. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde

Bilindiği üzere Osmanlı Türkçesi yazı dilidir. 15.-16. yy’dan Latin harflerinin kabulüne kadar yazılı kültür bu dil ile oluşturulmuştur. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde bu kavram alanında karşımıza çıkan kelimeler: *cömerdlik, cömerd, cûd, isâr, sehâvet, sehâvetli, kerem, kerim, seha, sehâkar semâhat, semâhatli, sehî, mükrim, mükerrrem, mükremîn.* (*Kâmûs-ı Türkî* 1989, *Redhouse* 1996, Gölpinarlı, 1965: 233)

Bu kelimelerden *cömerd* ve türevi *cömerdlik* dışındakiler Arapça kökenli olup; aslında cömertliğin çeşitli derecelerini ifade ederler; ancak Türkçede bu nüanslar kaybolmuştur. Örneğin *cûd* ve *sehâ*, cömertlik demektir. Ancak *sehâ*, muhtaç olana ve olmaya ihsan etmektir. *Sahî* malının bir kısmını verip bir kısmını da kendisine alıkoyan kimseye denir. *Cûd* ise, çoğunu verip, azını kendine alıkoyandır; *isâr* ise

kendisi muhtaç olduğu halde, malıyla, canıyla başkasına yardım etmek demektir. Bunun için *îsâr*, mertebelerin en yükseğidir. (*İslam Ansiklopedisi* c.8: 72-73)

Ayrıca *ahi* kelimesinin *akı* kelimesinden geldiği görüşü pek çok Türkolog tarafından kabul görmüştür. “*Ahi*”nin “*akı*”dan geldiğini ilk öne süren J. DENY’dir. (*Journal Asiatique*, 9. seri, s. 183) Orta Türkçenin doğu kolunda yaygın biçimde kullanılan *akı* kelimesi Eski Anadolu Türkçesinden itibaren karşımıza çıkmamaktadır.

3. Çağdaş Lehçelerden Örnekler:

Daha önce belirttiğim gibi “cömertlik” kavramının diğer lehçelerde hangi kelimeleri ve kalıpları içerdiği ayrı bir araştırma konusudur. Burada bazı Türk dillerinden örnekler vermekle yetineceğim.

Cömert kelimesi pek çok Türk dilinde mevcuttur. Örneğin: Azeri T. *comard*, Türkmen T. *cömärt*, Kazak T. *jomart*, Kırgız T. *comart* Ayrıca *ver-* (<*E.T. bir-*) ten türetilmiş Kazak T. *beregen* ve Kırgız T. *bereşken* de dikkat çekmektedir. Tuvacada *eki* “iyi”(<*E.T.edgü*)den gelen *ekiirge-* fiili “cömertlik (iyi kalplilik, konukseverlik) göstermek demektir. *ekiirge* ise “cömert, eli açık; misafirperver, iyiliksever” anlamındadır. (Ölmez 2007: 153-154)

4. Türkiye Türkçesinde “Cömertlik”

4.1. Kelimeler: *Cömert, cömertlik, cömertçe, bonkör, bonkörlük, bonkörce, ālicenap.*

cömert, Farsça *cevan-merdden* gelen bir sıfattır. TDK sözlüğünde şöyle açıklanmıştır:

cömert s. *Far. cevn-merd* **1.** Para ve malını esirgmeden veren, eli açık, selek, semih. **2.** *mec.* Verimli: *Cömert toprak*

Bu kelimeye isimden isim yapma ekleri ulanarak *cömert-lik* (isim) ve *cömert-çe* (zarf) kelimeleri türetilmiştir. *cömertlik* kelimesi TDK sözlükte şu şekilde açıklanmıştır.

cömert-lik is. El açıklığı, verimlilik, sehavet.

Yine *cömert* kelimesinden türeyen ve fiil görevinde kullanılan *cömert-leş-*, bu gövdeden de –mA ad-fiil eki ile *cömertleş-me* kelimesi türetilmiştir.

Fransızcada “iyi kalpli” anlamında kullanılan ve dilimize cömert anlamıyla giren *bonkör* (<*bon coeur*), Cumhuriyetten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle kullanım alanı daha dardır. Genellikle para harcamaktan imtina etmeyenler için kullanılır. Bu kelimedenden de yine –lk isimden isim yapma ekiyle *bonkörlük* kelimesi türetilmiştir. Ayrıca –CA isimden isim yapma eki ulanarak bir zarf olan *bonkör-ce* kelimesi türetilmiştir.

ālicenap “cömert” anlamında da kullanılabilen Arapçadan geçmiş bir sözcüktür. Bu kelimedenden –lk isimden isim yapma ekiyle *ālicenap-luk* kelimesi türetilmiştir.

Cömertlik kavram alanına yan anlamlarıyla giren kelimelere baktığımızda cömertliğin iyi kalplilik, ihsan sahibi olma ile birlikte anıldığını görürüz.

4.2. Deyimler:

Eli açık (cömert)

Kesenin ağzını açmak (bol para harcamaya başlamak)

4.3. Atasözleri:

Az veren candan çok veren maldan (varlıklı olmayan kimsenin yardım veya armağan olarak az şey vermesi büyük fedakârlıktır, varlıklı kimsenin vereceği armağan ve yardımlar fedakârlık sayılmaz.)

Cömert derler maldan ederler, yiğit derler candan ederler (Başkalarının pohpohlamalarına kananlar mallarından ve canlarından olurlar.)

Cömertle nekesin harcı birdir (1.cömertin de cimrinin de sarıldığı kefen aynıdır; 2.cimri, ucuz diye her şeyin kötüsünü alır, bunlar işe yaramadıklarından veya çarçabuk bozulduklarından yenilerini almak zorunda kalır ve birkaç kez para harcar; cömert ise bir kez çok para verip her şeyin iyisini alır. Sonuç olarak cimri de, cömert de aynı parayı harcamış olur.)

Varını veren utanmamış (kendisinden bir şey istenen kimse elinde ne varsa onu verebilir; bunun az olmasından veya düşük nitelikte bulunmasından utanç duymamalıdır.)

Veren el alan elden üstündür (yardımını esirgemeyen, eli açık olan kimseye herkes saygı gösterir.)

Veren eli herkes öper (yardımını esirgemeyen, eli açık olan kimseye herkes saygı gösterir.)

5. Sonuç

Cömertlik ve cömert olma kavramlarını anlatmak için günümüz Türkçesinde yabancı kökenli iki sözcüğün ve türevlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar *cömert* ve *bonkördür*. Cömertliğin çeşitli derecelerini anlatacak ayrımlar kelime düzeyinde yapılmamaktadır. Deyim ve atasözlerine baktığımız da ise cömertlik övülen ve meziyet olarak görülen bir özellik olmakla beraber; cömertliğin müsriflikle karıştırılmasının doğuracağı kötü sonuçlar da vurgulanmıştır. Herkesin imkanları nispetinde malını ve parasını paylaşması öğütlenmiştir.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ö. A. (1998), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İnkilap Yayınları, İstanbul

Arat, R. R. (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

..... (1979), *Kutadgu Bilig III. İndeks*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Ata, A. (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- (1995), *Nehcu'l Ferâdis III Dizin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, B. (1998), *Divanu Lûgati't-Türk Tercümesi C.1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford University Press, London
- Devellioğlu, F. (1970), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Doğu Matbaası, Ankara.
- Gölpınarlı, A.(1965), *Rislat al-Nushiyya ve Divân*. İstanbul.
- (1993), *İslam Ansiklopedisi C. 8*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaya, C. (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş-Metin-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Orkun, H. N. (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ölmez, M. (2007), *Tuvacanun Sözcükleri (Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle)*, Wiesbaden.
- Redhouse, Sir W. J. (1996), *A Turkish and English Lexicon*, Beyrut.
- Şemseddin Sami (1989), *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- (1992), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.
- TOPARLI, R. (1988), *Mu'inü'l-Mürid*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.